

Типологія процесів концептуалізації та категоризації

*Роботу виконано на кафедрі мовознавства
та російської мови ГДПІ іноземних мов*

Сконцентровано увагу на розгляді композитів із когнітивної точки зору. Подано типології основних когнітивних структур. Висвітлено когнітивні способи представлення знань, проаналізовано фрейми та скрипти.

Ключові слова: категоризація, концепт, композит, гештальт, фрейм, скрипт.

Климова Ю. Ю. Типология процессов концептуализации и категоризации. В данной статье внимание акцентировано на рассмотрении композитов с когнитивной точки зрения. Даются типологии основных когнитивных структур. Освещены когнитивные способы представления знаний, анализируются фреймы и скрипты.

Ключевые слова: категоризация, концепт, композит, гештальт, фрейм, скрипт.

Klimova Y. Y. The Typology of the Processes of Conceptualization and Categorization. The article focuses on the consideration of the composites from the cognitive point of view. The author gives the typology of the main cognitive structures. The main ways of presentation of knowledge are given, frames and scripts are analyzed.

Key words: categorization, concept, composite, frames, scripts.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поява нового слова у мові є результатом складної взаємодії механізмів категоризації навколишнього світу, мовних форм та знань. Цей процес набуває ще більш складного й інтегрованого характеру разом з ускладненням структури слова через інтеграцію значень елементів у єдине ціле.

Аналіз процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів досвіду людини й уявлень про об'єкти та явища дійсності і подальше їх об'єднання у відповідні класи, виявлення структур і моделей знання та мовного значення, опис способів концептуальної організації знань у процесах сприйняття та встановлення когнітивних засад мовних явищ ґрунтується на досягненні ономасіологічних досліджень, особливо в галузі семантики й словотворення, та виступає основним завданням сучасної когнітивної лінгвістики. **Метою** нашого дослідження є розкриття сутності концептуалізації та категоризації як способів організації і представлення мовних знань та розгляд значень одноструктурних одиниць – композитів – як певних структур такого знання. Відповідно до мети поставлено такі **завдання**: подати типологію основних когнітивних структур, проаналізувати найвідоміші моделі та способи репрезентації знань і досвіду людини, розглянути фрейми та скрипти в межах оформлення лексико-семантичних груп композитів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З когнітивної точки зору складне слово є результатом лексичного втілення декількох семантичних категорій. До семантичних категорій, за Т. В. Булигіною, відносять “будь-яку групу з елементів, що виокремлюється на основі певної спільної властивості, це, наприклад, ознака, за якою сукупність однорідних мовних одиниць розкладається на обмежену кількість класів, що не перетинаються, члени якого характеризуються одним і тим же значенням поданого параметра / ознаки”. З урахуванням того, що семантичні категорії, які представлені в межах композита, марковані центральною кореневою морфемою та способом свого мовного вираження, композити викликають інтерес для вивчення як особливий об'єкт когнітивної лінгвістики.

Розвиткові когнітивного підходу до явищ мови сприяло розуміння його як джерела відомостей про концептуальні та когнітивні структури свідомості та розуму. Мова – це сукупність різноманітних структур знань про світ, в основі яких лежить одиниця ментальної інформації – концепт.

Початок когнітивного підходу заклав М. Хомський. Він убачав розгляд граматики як системи правил та репрезентацій мовного матеріалу в мозку людини. Так, центральними проблемами когнітивної науки й когнітивного підходу до мови стають проблеми представлення знань мовними

формами та проблеми концептуальної організації знань у процесах розуміння і породження мовних повідомлень.

Одним з основних принципів когнітивного підходу до вивчення проблем композитотворення є дослідження об'єктів та явищ із точки зору їх структури. Когнітивна сфера являє собою певну динамічну структуру обробки інформації. Як когнітивні структури зазвичай виділяють концепти, репрезентації, конструкти, фрейми, скрипти, сценарії.

Когнітивний підхід у лінгвістиці належить до класу функціональних підходів, що не тільки реєструє мовні явища, а й пояснює, чому саме вони реалізуються саме так, а не інакше. Як уже було зазначено вище, центральною категорією виступає концепт. Його вивченню присвячено багато досліджень, серед яких традиційно виділяють два основні напрями: когнітивний (Р. Джонсон, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Ч. Філлмор, В. І. Герасимов, О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, И. А. Стернін, Р. М. Фрумкіна й ін.) та лінгвокультурологічний (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, С. Г. Воркачов, Г. Г. Слишкін, М. М. Болдирев, Ю. С. Степанов, Д. С. Лихачов, В. І. Карасик, В. М. Телія).

Прихильники когнітивного підходу звертають увагу на становлення концепту, його психологічну природу, категоризацію світу людиною, способи збереження досвіду в пам'яті людини, асоціативні характеристики одиниць свідомості та їхній опис. Із позиції лінгвокультурологічного підходу на перший план виходить взаємозв'язок мови, свідомості та культури, і з цієї точки зору концепт відображає культуру певного мовного колективу. Когнітивний підхід до словотворення допомагає точніше зрозуміти структурно-змістові та функціональні закономірності, що домінують у ньому.

Аналіз визначень концепту, зіставлення та синтез знань про концепт дає змогу констатувати той факт, що розуміння концепту досить варіативне в сучасній лінгвістиці й існує безліч тлумачень цього терміна.

Проблему концепту підняв С. О. Аскольдов 1928 р. у статті “Концепт и слово”. Під концептом автор розумів “мисленнєве утворення, яке замінює нам у процесі мислення необмежене багатство предметів одного й того ж роду”, тобто загальне родове поняття відносно конкретних родових понять одного класу [1, 267–279], проте вивчення цієї теоретичної побудови так і не почалося.

В. В. Жайворонок вважає, що за концептом стоїть не лише предметна співвіднесеність, предметний зміст, а й слово – ім'я реалії [3, 23–35]. О. О. Селіванова кваліфікує концепт як інформаційну структуру свідомості, організовану певним способом одиницю пам'яті, яка у своєму складі має сукупність знань про об'єкт пізнання [7, 112]. Автори “Краткого словаря когнитивных терминов” розглядають концепти як ідеальні абстрактні одиниці ментальних та психічних ресурсів свідомості, смисли, які відображають зміст досвіду і знання, зміст результатів усієї діяльності людини в процесі пізнання нею навколишнього середовища у вигляді певних одиниць, квантів знання. При цьому відзначається, що зміст концепту включає інформацію про те, що індивід знає, думає, уявляє той чи інший фрагмент світу. Концепти підводять усе під певні, утворені суспільством, категорії та класи.

А. П. Бабушкін подає таке визначення: “Концепт – дискретна змістовна одиниця колективної свідомості або ідеального світу, що зберігається у національній пам'яті носія мови у вербально означеному вигляді” [2, 54]. Р. І. Павільоніс визначає концепти як “змісти, які становлять когнітивно базисні підсистеми думки і знання” [6, 241].

Ми поділяємо думку О. В. Сергєєвої, яка розуміє концепт як певну інформаційну сутність, що усвідомлюється мовною особистістю як інваріантне значення семантичного поля. Лексико-семантичне поле являє собою ієрархічну структурну єдність взаємопов'язаних та взаємозалежних одиниць, які мають у своїй структурі загальну ознаку та відображають схожість позначуваних явищ. Лексико-семантичне поле виступає динамічною системою, що постійно розвивається. Із цієї точки зору значення концепту включає в себе семантику лексичних одиниць, що належить до певної лексико-семантичної групи (поля), у нашому випадку – це група одноструктурних одиниць – композитів на позначення подій. За В. І. Теркуловим, концепт – інваріантне мовне значення номінативи. Номінатива – сукупність глос, які перебувають у стані семантичної тотожності у всіх її проявах та взаємної обумовленості [9, 123]. Структура інваріантного значення – це семний комплекс, єдність мінімальних частин елементарного змісту. Ми беремо до уваги лише архісеми, які відображають ознаки, притаманні цілим класам об'єктів, наприклад, сема “подія” у значеннях таких слів, як *литсеминар* (*В Токио прошла череда литсеминаров, на которые свезли редкий набор суперзвезд сегодняшней русской литературы, рекордсменов по тиражам и чемпионов читательских*

восторгов); *tea-ceremony* (*The Japanese tea-ceremony is a choreographic ritual of preparing and serving green tea together with traditional Japanese sweets to balance with the bitter taste of the tea*).

У результаті аналізу сукупності концептів як структур уявлення знань людини про навколишній світ було виявлено, що концепти неоднотипні за способом своєї організації. Й. А. Стернін виділяє такі структурні типи концептів: однорівневий, який включає лише чуттєве ядро, один базовий шар (предметні образи (М. М. Болдирев), концепти-уявлення); багаторівневі, які складаються з декількох когнітивних шарів, що різняться за рівнем абстракції та поступово нашаровуються на базовий шар; сегментні, що являють собою один базовий чуттєвий шар, оточений декількома сегментами, рівноправними за ступенем абстракції [8, 58–65]. Когнітивними ці шари називають тому, що вони відображають певний результат пізнання зовнішнього світу, тобто результат когніції. Сукупність базового шару і додаткових когнітивних ознак складають та визначають його структуру [8, 58–65].

Загалом у сучасній лінгвістиці існують різноманітні типології концептів. Так, наприклад, розрізняють концепти за ступенем конкретності – абстрактності змісту; за вираженням у мові виділяють вербалізовані та невербалізовані концепти; за ступенем стійкості та частотою актуалізації – стійкі (актуальні) та нестійкі (неактуальні).

Відомі ще з філософії типи концептів за своїм змістом та ступенем абстракції – уявлення та поняття – доповнилися уявленнями, схемами, фреймами, сценаріями та низкою інших типів. Уявлення – узагальнені чуттєві образи предметів або явищ, відображають сукупність наочних, зовнішніх ознак [8, 63]: *стіл – предмет меблів, що являє собою широку поверхню, закріплену на одній або декількох ніжках*. Схема – просторово-контурний графічний мисленнєвий образ (загальні контури, схематичне уявлення), проміжний тип абстракції: схематичний образ *людини – голова, тулуб, руки, ноги*. Поняття – концепт, який у своєму складі має найбільш суттєві, об'єктивні, логічно конструйовані характеристики, наприклад, *піала – кругла посудина для пиття у вигляді невеликої розширеної доверху чашки без ручки*.

Прототипи – образи типових членів певних категорій, категоріальні концепти, фактично ядро концепту: *їжа – хліб, картопля, квітка – троянда*. Фрейм – багатокомпонентний концепт, об'ємне уявлення, сукупність стандартних знань про об'єкт або явище [8, 60]: *лікарня, магазин, виставка, конкурс*. Скрипт (сценарій) – послідовність стереотипних епізодів з ознакою розвитку: *відвідування лікарні, виставки*. Скрипти відрізняються від фреймів фактором часового виміру. Сценарій може складатися з декількох актів або епізодів, кожен з яких, зі свого боку, теж може бути розкладений на більш зручні одиниці, а їх значення залежать від культурних і соціальних факторів. Знання, що поєднує в собі скрипт, – це когнітивні моделі, які дають змогу людині орієнтуватися життєвих ситуаціях [2, 20]. А. П. Бабушкін розробив типологію концептів, яка включає мисленнєві картинки, схеми, фрейми, сценарії, калейдоскопічні та логічно конструйовані концепти [2].

За основу нашого дослідження ми беремо класифікацію типів концептів, яку запропонував Й. А. Стернін. Він виділяє три основні типи концептів: концепти-уявлення, поняття та гешталти.

1. Уявлення – узагальнені чуттєво-наочні образи предметів або явищ (*яблуко*) [8, 61]. Концепти-уявлення об'єктивуюся в мові переважно лексичними одиницями конкретної семантики.

2. Концепти-поняття розглядаються як думка про найбільш загальні, суттєві ознаки предметів або явищ, результат раціонального відображення основних, суттєвих ознак предмета [8, 61].

3. Концепти-гешталти – комплексні, цілісні функціональні структури, які впорядковують розмаїття окремих явищ у свідомості (*школа, любов, игра*) [8, 62].

Гешталт включає в себе чуттєві та раціональні компоненти в їхній єдності та цілісності як результат нерозчленованого сприйняття ситуації, найвищий рівень абстракції: недискретне, неструктуроване знання (наприклад, *університет*). Гешталт може розумітися також як найвищий ступінь пізнання, коли людина володіє вичерпними знаннями про об'єкт, володіє різними типами концептів; у нього сформувались і конкретний образ, і загальна схема, і сценарій, і загальна структура всіх складників (фрейм) [2, 36–38]. Отже, гешталт може бути реалізованим у мовленні і як уявлення, і як поняття (на рівні мовленнєвого модифікування). Тому в наших подальших розробках ми розділяємо концепти на концепти предметно-чуттєвого типу (концепти-субстанції) та концепти-гешталти [9, 222]. Концепти-субстанції являють собою структурно гомогенну групу, а гешталт поєднує динамічні та статичні аспекти об'єкта чи явища, яке він відображає, тому серед концептів-гешталтів за типом реалізації функціональності ми розрізняємо: а) фрейми, що репрезентують статичне уявлення про

стереотипну ситуацію [4, 7], – *фотовиставка* (реалізується статична прототипна модель, “знання” про подію та її атрибути). Розрізнення фреймів та скриптів є єдиним підґрунтям для розділення семантично схожих номіналем за різними лексико-семантичними групами (“дія” та “подія”) [9, 223]; б) скрипти (сценарії), що репрезентують динамічне уявлення про означену номіналем ситуацію у вигляді переліку подій, які задають стереотипний епізод [10], – *фотозйомка* (реалізується динамічна прототипна (нерівномірно організована за принципом центр-периферія) модель ситуації з акцентом на процесуальну ономасіологічну базу).

Ч. Філлмор розглядає фрейми як засоби організації досвіду й інструменти пізнання, а також інструменти опису та пояснення лексичного і граматичного значення, та вважає, що семантичний опис фрейму можливий лише за умови попередньої деталізації концептуальної схеми, покладеної в його основу. Фрейм виступає унікальною структурою репрезентації досвідного когнітивного знання людини, яка з’єднує поле когнітивного тезауруса з мовним, стикаючися смисловими вузлами схеми з відповідними компонентами семантичної структури мовної одиниці (семами), яка актуалізує відповідний їй фрейм у свідомості носія мови [5, 229–234]. Композити фіксують такі структури знання, що містять інформацію різного характеру, тобто концептуальна структура похідних слів являє собою об’єднання концептів, об’єктивованих мотивуючими одиницями та формантами.

Висновки. Отже, фрейм актуалізується архісемою (подія), що оформлена низкою лексико-семантичних груп. Концепт-фрейм імплікує комплексну ситуацію; його можна зіставити з “кадром”, у межі якого потрапляє все, що типове й суттєве для поданої сукупності обставин [2, 52–57]. У структурі композита можуть експлікуватися певні слоти, які входять до фреймової структури вербалізованого композитом концепту. Основна функція композитів полягає у виділенні об’єкта серед йому подібних, другий конституент експлікує слот, що називає клас об’єктів (ономасіологічний базис), до якого належить найменоване поняття, а перший називає одну з його характеристик (ономасіологічна ознака), яка експлікує слот, що представляє одну з концептуальних ознак концепту.

Перспективи подальшого дослідження. Перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо в розвитку досліджень фреймових способів репрезентації знань та розробці ономасіологічних структур композитів, які вербалізують концепт-фрейм “подія”.

Література

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : [б. и.], 1997. – С. 267–279.
2. Бабушкин А. П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления / А. П. Бабушкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 52–57.
3. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
4. Минский М. Фреймы для представления знаний / М. Минский ; [пер. с англ. О. Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.
5. Никонова Ж. В. Фреймовый анализ как метод лингвистического описания вербальных структур / Ж. В. Никонова // Вестн. Тамбов. ун-та. – 2007. – Вып. 6 (50) : Гуманитарные науки. – С. 229–234.
6. Павиленис Р. И. Язык. Смысл. Понимание / Р. И. Павиленис // Язык. Наука. Философия. Логико-методологический и семиотический анализ. – Вильнюс : [б. и.], 1986. – С. 240–263.
7. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
8. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / [науч. ред. И. А. Стернин ; Воронеж. межрегион. ин-т обществ. наук]. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 58–65.
9. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономасиологическом аспекте : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / Вячеслав Исаевич Теркулов. – Горловка, 2008. – 406 с.
10. Schank R. C. Dynamic Memory / R. C. Schank. – Cambridge : Cambridge Univ. Press., 1982. – 234 p.

Ел. адреса: juklimova@mail.ru

Статтю подано до редколегії
30.03.2011 р.